

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği: dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30-cu ili - Azərbaycan dövlətçiliyi müasir mərhələdə

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Hüseyn Baykara Azərbaycan milli mədəniyyəti və fəlsəfəsinin inkişafında milli aydınlarımızın rolunu göstərmək üçün, onların ana dillərində əsərlərinin sayının çoxalmasını göstərdi. O yazırdı ki, XIX əsrdə nisbətən daha çox fars və ərəb dillərində yazmağa üstünlük verən Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri, bu dövrdən etibarən əsasən türk dillərində əsərlər yazırdılar. Özəlliklə, Avropada baş qaldıran milliyətçilik hissələri türk ziyalıları arasında da baş qaldırmışdı. Şübhəsiz, Azərbaycan türkləri arasında avropasayağı milliyətçilik hissələrinin yaranmasında polyaklar, gürcülər, ruslar, ermənilər və başqa əcnəbi millətlərin mühüm təsiri olmuşdu. Bu anlamda Azərbaycan türklərinin ziyalı təbəqəsi arasında yaranan milliyətçilik hissələri düzgün dəyərləndirilməlidir. Hər halda, bütövlükdə dünyada, o cümlədən Avropada baş verən ideoloji-siyasi, elmi-fəlsəfi yeniliklər Azərbaycan Türk mədəniyyətinə və fəlsəfəsinə də öz təsirini göstərirdi.

Quzey Azərbaycan aydınları arasında bu yeniliklərə ilk reaksiya verənlər Bakıxanov, Axundzadə, Zərdabi kimi mütəfəkkirlərimiz olmuşdur ki, Baykara onları irsini Azərbaycan xalqı üçün bir fikir rəhbəri, ideya xəzinəsi saymışdır. Mühacir aydınlarımızın fikrincə, siyasi anlamda "millət" sözünü ilk dəfə M.F.Axundzadə işlətməmişdir. Daha sonra H.Zərdabi "Əkinçi" qəzetində "millət" anlayışına dair öz fikirlərini irəli sürmüşdür. Ancaq Azərbaycanda millətçilik ruhunun daha qabarıq şəkildə ortaya çıxması Ünsüzadə qardaşlarının nəşr etdirdiyi "Kəşkül" və "Ziya" qəzetləri ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin qəzetlərdə 1880-ci illərdə nəşr olunan məqalələrdə "türk milləti", "Azərbaycan türkləri" sözlərindən istifadə olunmuşdur.

Bütün bunları Azərbaycan türklərinin yenidən milli oyanışı baxımından mühüm amillər hesab edən Baykaraya görə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış H.Zərdabi, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, H.Mahmudbəyli, S.M.Qənizadənin və başqalarının yorulmadan çalışmaları sayəsində Azərbaycanda 1880-ci ildən sonra "rus-tatar məktəbi" adlanan bir çox məktəblərin açılması yeni bir mərhələni təşkil etmişdir. Onun fikrincə, bu məktəblərin Azərbaycanın elmi həyatında oynadığı rolu inkar etmək olmaz: "XIX əsrin axırlarında türk pedaqoqları xalqın və varlılarının

Hüseyn Bayqaranın dünyagörüşündə türkçülük və azərbaycançılıq

yardımı sayəsində öz milli məktəblərini açmağa başladılar. Həmin məktəblərdə ruslaşdırma yox idig 1890-cı ildə Azərbaycanda on iki gimnaziya və realni məktəb vardı. Bu məktəblərdə oxuyan 5700 tələbədən 91 nəfəri türk idi".

Ümumilikdə, XIX əsrdə, xüsusilə həmin əsrin ortalarından etibarən milli ictimai-fəlsəfi fikir əsasən, millidini (milli özünüdərk-millətləşmə və əsl islami təbliğ etmək) və müasirləşmək (Qərb mədəniyyətini mənimsəmək) ideyaları ilə bağlı olmuşdur. Xüsusilə, 1830-1900-cü illərdə təməli qoyulan milli ideologiyaların, yəni milli-dini və yeniləşmək ideyalarının ilhamvericiləri isə məzhəp-rəstlər, ruhanilər, saray şairləri deyil, mədəni millətçilər, mədəni inqilabçılar – A.A.Bakıxanov, M.Kazım bəy, M.F.Axundzadə, C.Əfqani, H.B.Zərdabi, "Əkinçi"nin müəllifləri və b. olmuşlar. Məhz, ilk dəfə onlar millətin oyanması, birləşməsi və azadlığı üçün savaşa başlamış, milliyətdən millətə keçməsi prosesində mühüm rol oynamışlar.

Eyni zamanda bu ziyalılar, "müselman" dini mənsubiyyəti içində itib-batan Azərbaycan türklərinin milli varlığını qoruması üçün yeni həyat və yeni ictimai münasibətlər tərzini yaratmağa çalışmışlar. İlk növbədə, köhnə ictimai münasibət-

ləri, sxolastik dünyagörüşü yıxmaq üçün savaşa atılan mədəni inqilabçılar xalqına müasirləşmiş bir ədəbiyyat, mətbuat, sənət, teatr, dünyəvi məktəb və maarif verməyə başlamışlar. Baykara yazır: "Belə bir ağır zamanda, azəri türk cəmiyyəti bir millət olaraq meydana çıxma şüuruna çatmışdır. Çünki miladdan öncə min illərə varan dövrdən bəri ata və babalarının yaşadıkları bir torpaq parçası – "Vətən" vardı, bu torpaqda yaşayan və zamanın axarı ilə inkişaf edən bir Azəri türk cəmiyyəti vardı. Üçüncü ünsür, bu cəmiyyətin haqqını, iradəsini, varlığını, malını, canını qoruyan, kultür və mədəniyyətini yaradan ziyalı liderləri idi. Onların rəhbərliyi altında tarixin səhnəsinə çıxmaq və üzərlərinə düşən "millət" rolunu oynamaq lazım gələ-

vəllərində Azərbaycan Türk ziyalıları Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və b. ideoloji şəkildə salmağa çalışaraq, əvvəlcə onu islamçılıq və türkçülük, daha sonra isə Azərbaycan Türk milliyətçiliyi, ya da azərbaycançılıq (Azərbaycan milli ideyası) kimi formulə etməyə cəhd göstərmişlər.

20-ci əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin milli-demokratik yönü birmənalı şəkildə millətçilik (Türk birliyi), islamçılıq (İslam birliyi), qərbçilik (Qərb mədəniyyətini mənimsəmək və müasirləşmək-yeniləşmək) və istiqlalçılıq (müstəqil Azərbaycan) ideyaları ilə bağlı olmuşdu. Burada başlıca məqsəd milli və dini məsələlərin əsas prinsiplərindən kənarə çıxarmamaq şərti ilə

Qərbin müsbət demokratik dəyərlərini də təbliğ etmək idi. Deməli, bu dövrdə milli-demokratik cərəyan Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinə önəmli yer tutmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycan Türk aydınlarının böyük əksəriyyəti (Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, N.Yusifbəyli və b.) milli fəlsəfi dünyagörüşlərində əsas üstünlüyü milli-dini xüsusiyətlərə və liberal-demokratik dəyərlərə vermişlər. Bu aydınlar dövrünün tələblərini və ideyalarını da nəzərə almaqla milli və dini dəyərlərə sadıq qaldılar. Onlar Azərbaycan türklərinin fəlsəfi, mədəni və dini dünyagörüşü əsasında yeni ideyalar irəli sürdülər. Bu ideyalar idealist dünyagörüşdən əsasən kənara çıxmamış və milli fəlsəfi fikir

Quzey Azərbaycan aydınları arasında bu yeniliklərə ilk reaksiya verənlər Bakıxanov, Axundzadə, Zərdabi kimi mütəfəkkirlərimiz olmuşdur ki, Baykara onları irsini Azərbaycan xalqı üçün bir fikir rəhbəri, ideya xəzinəsi saymışdır. Mühacir aydınlarımızın fikrincə, siyasi anlamda "millət" sözünü ilk dəfə M.F.Axundzadə işlətməmişdir. Daha sonra H.Zərdabi "Əkinçi" qəzetində "millət" anlayışına dair öz fikirlərini irəli sürmüşdür. Ancaq Azərbaycanda millətçilik ruhunun daha qabarıq şəkildə ortaya çıxması Ünsüzadə qardaşlarının nəşr etdirdiyi "Kəşkül" və "Ziya" qəzetləri ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin qəzetlərdə 1880-ci illərdə nəşr olunan məqalələrdə "türk milləti", "Azərbaycan türkləri" sözlərindən istifadə olunmuşdur

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur

zəminində təşəkkül tapmışdır. Məhz bu aydınların irəli sürdüyü ideyalar nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyasının müstəmləkəsindən qurtularaq azad və müstəqil bir dövlətə çevrilmişdi. Belə ki, ilk rüşeymləri XIX əsrin ikinci yarısında qoyulan və XX əsrin əvvəllərində sistemlənən milli azadlıq ideyası Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması (1918) ilə nəticələndi. Ölkənin siyasi-ideoloji mənzərəsinin dəyişməsinə I (1905) və II (1917) Rusiya inqilabları çox mühüm rol oynadı. Şübhəsiz ki, bu inqilablar dövründə xalq arasında milli liderlərin, ideoloqların xalqı öz arxalarınca aparmaları müstəsna yerə malikdir. Məhz onların sayəsində yeni dövrdə Azərbaycanda milli ideologiyanın təməl prinsipləri müəyyənləşdirildi. Azərbaycanın siyasi azadlığı milli muxtariyyətdən milli istiqlala qədər çox mühüm bir mərhələ keçmiş oldu. Ən əsası odur ki, "tarixi-coğrafi Azərbaycan" deyimini, müstəqil və milli Azərbaycan anlayışı əvəz etdi. Milli istiqlalın birmənalı şəkildə ideoloqu olan M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türkçülüüyü ideyasını Azərbaycan milli ideologiyasına qədər yüksəldə bilmişdi.

H.Baykaraya görə, XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan türkləri yeni bir mərhələnin başlanğıcında olduğunu anlayırdılar. Çünki artıq Azərbaycan xalqı yenidən toparlanmaq gücünə çatmışdı. Bunun bariz örnəklərindən biri Azərbaycanda milli oyanışın açıq müstəviyə keçməsi idi. Onun fikrincə, milli oyanışın əsas dayağı milli ziyalılar (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və b.) və onların ərəsəyə gətirdikləri əsərləri idi. Milli aydınlar bir tərəfdən xalqı maarifləndirir, digər tərəfdən milli-demokratik dövlət qurmaq üçün ideyalar irəli sürürdülər. Özəlliklə, Azərbaycan milli aydınlarından Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları mətbuatda dərc olunan yazılarında xalqı oyanışa, birləşməyə, 1905-ci il inqilabının verdiyi haqq və azadlıqlardan maksimum istifadə etməyə çağırırdı. Baykara yazırdı: "Dünyə kimi uşaqları üçün ana dilində məktəb açmaq imkanı olmayan, qəzet nəşr edə bilməyən, seçki hüququ məhdudlaşdırılan və daha bir sıra haqları əlindən alınan bir xalqın birdən-birə nailiyyətlər əldə etməsi çar hökuməti üçün gözlənilməz bir sürpriz oldu".

Doğrudan da, itirilmiş müstəqilliyin yenidən qazanılması yolunda xeyli işlər görülmüşdü. Bu milli işdə Azərbaycan Türk aydınlarının əvəzsiz rol oynadığını dəfələrlə vurğulayan Baykara hesab edirdi ki, XX əsrin əvvəllərində əsas mübarizə ilk növbədə ruslaşdırma siyasətinə qarşı aparılmışdır. Burada söhbət Azərbaycan torpaqlarına rus kəndlilərin göçürülməsinə qarşı mübarizədən, türk dilinin məktəblərdə keçirilməsinə nail olmaqdan, milli mətbuatın, milli kitabxanaların yaranmasından gedirdi. H.Baykara yazırdı: "Bu zaman ideologiya baxımından "avropalaşmaq, islamaşmaq və türkələşmək" fikirləri ətrafında mübahisələr gedirdi. Bütün bu mübahisələrin ətrafında azəri xalqının milli azadlıq hərəkatı dururdu. Azərbaycan azadlıq hərəkatını azəri xalqının tərəqqipərvər və vətənsəvər ruhundan gələn demokratik adət-ənənələrə bağlamaq istəyən ziyalılar çoxluq təşkil edirdilər".